

УДК 811.161.2'271.1'367

DOI <https://doi.org/10.32782/tps2663-4880/2023.30.9>

СЕМАНТИЧНІ ТА СТИЛІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТИКЕТНИХ ВИСЛОВЛЕНЬ У ДРАМАТИЧНОМУ ТВОРІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА «НАЗАР СТОДОЛЯ»

SEMANTIC AND STYLISTIC FEATURES OF ETIQUETTE EXPRESSIONS IN TARAS SHEVCHENKO'S DRAMATIC WORK "NAZAR STODOLIA"

Мельничук О.М.,

orcid.org/0000-0002-1725-7270

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри мовознавства

Івано-Франківського національного медичного університету

Запропоноване дослідження є однією із спроб дослідження та систематизації семантичних і стилістичних особливостей етикетних висловлень у драматичному творі Тараса Григоровича Шевченка «Назар Стодоля». Ми поставили за мету проаналізувати семантико-функціональні особливості формул ввічливості, що відтворені Великим Кобзарем у п'єсі «Назар Стодоля». Для досягнення поставленої мети використано методи компонентного, функціонального аналізу граматичних одиниць, комунікативної композиції та прагматилістики. Актуальність роботи зумовлена важливістю об'єкта дослідження, неоднозначним тлумаченням лексико-семантичної та структурно-граматичної характеристики етикетних висловлень. Наукова новизна дослідження полягає в тому, що запропоновано новий підхід до вивчення та систематизування етикетних висловлень з урахуванням їхніх комунікативно-стилістичних та етнопсихологічних особливостей. Здійснений аналіз дає можливість зробити певні висновки. З-поміж низки питомих ознак етикетних висловлень, зафіксованих у досліджуваному матеріалі, слід назвати такі: наявність адресанта і адресата мовлення; вживання стандартних, стереотипних етикетних висловлень; комунікативна мета та мотив для створення ввічливої тональності спілкування. Синонімічна та стилістична диференціація етикетних висловлень зумовлена характером взаємин між співрозмовниками, їхніх соціальних ознак (вік, стать, освіта, фах, місце народження та проживання тощо) місця й часу спілкування, офіційності/неофіційності комунікативної ситуації. У семантичному плані етикетні висловлення не є однорідними. Нами визначено такі основні семантико-функціональні вияви етикетних висловлень у досліджуваному матеріалі: *привітання, звертання, присягання-божба, подяка, вибачення, прохання, компліменти, побажання, прощання*. Зафіксовані у мовленні персонажів п'єси «Назар Стодоля» етикетні висловлення репрезентують невичерпний потенціал та багатство загальнонародної мови, засвідчують неповторний індивідуально-авторський стиль Тараса Шевченка, багатогранність його мовної картини світу та різноманіття системи українського мовленнєвого етикету.

Ключові слова: етикетні висловлення, конструкції ввічливості, семантико-функціональні вияви, формули ввічливості.

This study represents one of the attempts to research and systematize the semantic and stylistic features of etiquette expressions in Taras Hryhorovych Shevchenko's dramatic work "Nazar Stodoila." Our aim is to analyze the semantic and

functional characteristics of politeness formulas presented by the Great Kobzar in the play "Nazar Stodolia". To achieve this goal, we employ methods of componential and functional analysis of grammatical units, communicative composition, and pragmatics. The relevance of this work is determined by the importance of the research object and the ambiguous interpretation of the lexical-semantic and structural-grammatical characteristics of etiquette expressions. The scientific novelty of the study lies in proposing a new approach to studying and systematizing etiquette expressions, taking into account their communicative-stylistic and ethnopsychological features. The analysis conducted allows for several conclusions to be drawn. Among the numerous characteristics of etiquette expressions identified in the studied material, the following should be noted: the presence of a speaker and an addressee in the speech; the use of standard, stereotypical etiquette expressions; the communicative purpose and motivation for creating a polite tone in communication. Synonymous and stylistic differentiation of etiquette expressions is determined by the nature of relationships between interlocutors, their social characteristics (age, gender, education, profession, place of birth and residence, etc.), the location and time of communication, and the formality/informality of the communicative situation. Semantically, etiquette expressions are not homogeneous. We have identified the following main semantic-functional manifestations of etiquette expressions in the studied material: greetings, address forms, oaths and blessings, gratitude, apologies, requests, compliments, wishes, and farewells. The etiquette expressions found in the speeches of the characters in the play "Nazar Stodolia" represent an inexhaustible potential and richness of the national language, confirming the unique individual-author style of Taras Shevchenko, the multifaceted nature of his linguistic worldview, and the diversity of the Ukrainian speech etiquette system.

Key words: etiquette expressions, politeness constructs, semantic-functional manifestations, politeness formulas.

Постановка проблеми в загальному вигляді та обґрунтування її актуальності. Поняття мовленнєвої культури розвивалося історично. Воно є важливим об'єктом наукових студій у сучасному мовознавстві. Виникло декілька напрямків у дослідженні цієї проблематики. До актуальних аспектів дослідження етикетних висловлень належать формально-граматичний, семантико-функціональний, комунікативно-прагматичний, психолінгвістичний, культурологічний, соціолінгвістичний, когнітивний, етнопсихологічний та лінгвостилістичний. Різні аспекти дослідження конструкцій мовленнєвого етикету відображають багатоманітність підходів лінгвістів, репрезентують значимість і актуальність, наукову перспективу таких розвідок.

По-різному називають дослідники конструкції мовленнєвого етикету, наприклад: «стилістичні формули» (М. Гудзій), «формули мовного етикету» (В. Литовченко, О. Миронюк, Н. Плющ, Я. Радевич-Винницький), «конструкції мовленнєвого етикету» (Я. Радевич-Винницький, Н. Гуйванюк, О. Кульбабська), «етикетні формули» (М. Білоус, С. Богдан, М. Стахів), «формули ввічливості» (Н. Бабич, Н. Журавльова), «інтер'єктивні одиниці мовного етикету» (Л. Мацько), «етикетні висловлення» (Н. Гуйванюк), «етикетні вирази» (Т. Гриценко), «мовно-етикетні одиниці» (В. Бербенець), «етикетні одиниці» (Е. Ветрова) та ін.

Національно усталені етикетні висловлення є віддзеркаленням світоглядного, ментального та душевного складу української нації. А літературна спадщина Тараса Шевченка посідає особливе місце в історії вивчення мовленнєвого етикету нашого народу. Цей зумовлює актуальність нашого дослідження. У своєму науковому дослідженні «Український ренесанс у творах Тараса Шевченка» Броніслав Панасюк писав, що

«чимало відомих письменників зі світовими іменами відійшли у забуття, а Шевченко залишається назавжди» [2, с. 120]. А далі продовжує: «Подібний феномен полягає в тому, що його значення з часом зростає і історична перспектива митця ще не досягла zenіту своєї геніальності» [2, с. 12].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання основних умов формування та розвитку українського мовленнєвого етикету розглядалися ще з кінця ХІХ століття у працях В. Шухевича, І. Свенціцького. Цій проблематиці присвячені праці сучасних мовознавців С. Богдан, Л. Мацько, М. Білоус, О. Завгороднього, І. Гамрецького, С. Караванського, Т. Панько, М. Телеки, О. Миронюк, О. Пазяк, Г. Кисіль та багато інших.

Проблематика вдосконалення мовленнєвої культури нашого народу плідно розроблялася в наукових розвідках І. Білодіда, П. Дудика, Є. Чак, Л. Мацько, Л. Масенко, Т. Панько, А. Коваль, С. Караванського, М. Білоус, С. Єрмоленко, О. Миронюк, Н. Плющ, М. Стельмаховича, О. Тараненка та інших. Як слушно зауважує українська науковиця, мовознавиця Любов Мацько, «дбаючи про культуру мови та мовлення, ми підносимо загальну культуру суспільства, виховуватимемо шляхетність поведінки і стосунків», адже «через мову і її засоби відбувається формування особистості, прагнення до ідеалу. Поліпшуючи силове поле мови, ми поліпшуємо людину» [1, с. 30].

Дослідженням етнопсихологічних рис етикетного спілкування українців присвячені праці Н. Гуйванюк, Я. Радевича-Винницького, Н. Журавльової, Г. Татаревич, М. Скаба, В. Працьовитого, Л. Корновенко та інших.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в аналізі семантичних та стилістичних особливостей етикетних висловлень у драматичному творі Тараса Григоровича Шевченка «Назар Стодоля».

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань: визначити семантичні та стилістичні особливості етикетних висловлень звертань у творі Тараса Григоровича Шевченка «Назар Стодоля»; з'ясувати етнопсихологічні особливості зафіксованих формул ввічливості.

Виклад основного матеріалу дослідження.

«Концептуальність погляду на творчість генія ґрунтується на нових гіпотезах у кожному поколінні. Історичний час обумовлюється релігійно-моральними принципами, дійсність – реальністю, сучасність – як вічними проблемами існування людини, так і звичаєвими нормами життя» [5, с. 149].

Високий рівень духовності та багатогранність етнокультурного розвитку українців виражають етикетні висловлення *привітання*. У мовленні персонажів твору «Назар Стодоля» зреалізовано розмаїте поєднання традиційних та специфічних формул, які відображають живе мовлення козацької слободи.

Ситуація привітання є контактовою встановлювальною. Персонажі твору найчастіше обмінюються репліками-привітаннями та репліками-відповідями з урахуванням темпорального фактора – часу їх вживання. За нашими спостереженнями, найпоширенішим є фонетичний варіант загальноживаної етикетної конструкції «*Добрий вечір!*» – «*Добривечір!*», як-от: [Галя (весело):] *Добривечір, тату!* [4, с. 269]. [Стеха:] *Добривечір вам!* От вже й не думала й не гадала! Спасибі, спасибі! не погнушались наших слобідських вечорниць [4, с. 277].

Окрему групу становлять найдавніші привітальні висловлення зі звертанням «*Боже*». Вони засвідчують побожність та релігійність українців, яка на мовному рівні знаходить відображення в етикетних висловленнях. В аналізованому творі такі конструкції також увиразнюють фольклорно-етнографічні мотиви, наприклад, в епізоді сватання, як-от: [Сват:] *Дай, Боже, вечір добрий, вельможний пане!* [Хома:] *Добривечір і вам. Добривечір, люде добрі! Просимо сідати; будьте гостями. А відкіля се вас Бог несе? Чи здалека, чи зблизька? Може, ви охотники які? Може, рибалки, або, може, вольнії козаки?* [4, с. 270].

Фіксуємо вживання компонентів «*Боже*», «*Господи*» і власне у функції апеляції до Всевишнього, наприклад: [Галя:] *Боже мій, Боже мій!* Вони знущаються надо мною! [4, с. 272]. [Хозяйка:] *Господи, Господи!* Як подумаєш, коли ще ми дівували, зачуєш де-небудь вечерниці, так аж тини тріщать; а тепер... [4, с. 273].

З-поміж родинних звертань поширення набули традиційні загальні конструкції та вока-

тиви на власне ім'я, як-от у спілкуванні батьків та дітей: [Хома:]...Чуєш-бо, *Галю?* [4, с. 271]. [Хома:]...Галю! Чи чуєш? *Галю* [4, с. 271]. [Хома:]...Ну, годі ж тобі, дочко, посупившись стояти...[4, с. 271]. [Галя (пада між ними на коліна):] *Тату, тату! Убий, убий мене! Винна я; я прогнівила тебе...Убий же мене, таточку, та не бери з собою!* [4, с. 282].

Увиразнюють глибину батьківських почуттів поширені апелятиви, утворені за народнопоетичним зразком, наприклад: [Хома:]...*Дочко, доле моя! Серце моє!* [4, с. 284].

Найбільш продуктивними у семантичному аспекті в досліджуваному матеріалі є етикетні звертальні конструкції закоханих.

Різноманіття звертань закоханих в аналізованому творі засвідчує особливості ідіостилію письменника, який відтворює неповторний мовний дивосвіт своїх персонажів відповідно до власного та національного світосприйняття.

Серед особливостей звертань цієї групи слід відзначити широке використання інтимізуючих поширених вокативів. Вони підкреслюють близькість, ніжність та романтичність у взаєминах закоханих. Наприклад у діалозі головних персонажів драми: [Назар:]...Спочинь, *моє серденько*; поклади свої ніженьки у мою шапку. Отак тепліш, тепліш, *моє серденько*. [Галя:] *О, мій голубчику, мій сокіл ясний!* як мені тепло, як мені весело!.. Тільки я боюсь: тато мій такий сердитий. [Назар:] Не бійсь, *моя пташечко*, нічого, поки я з тобою. Не бійсь, тільки люби мене [4, с. 280].

Стилістично увиразненими постають звертання, які поширені прикладками, напр.: [Назар:]...*Галю! серце моє!* Промов мені хоть одно слово; ти не знала – за кого? Скажи: не знала? [4, с. 272].

Національний колорит створюють народно-пісенні звертання, ужиті у творі. Вони постають і як експресивний засіб спілкування. Наприклад: [Назар:]Не плач, *моє серце*. Дивись, я не журюся. [Галя:] Не журишся? А чого ж ти плакав? Ти щось знаєш, та не хочеш сказати. Скажи ж, *мій голубе, мій орле сизокрилий*, скажи, *моє серце!* [Назар:] Знаю, знаю, *моя голубко*, що я найщасливіший на світі [4, с. 282]. [Назар:] *О, доле моя! Серце моє!* [4, с. 283]. [Галя:] *Орле мій! Серце моє!* [4, с. 283]. [Назар:]...*Біденька, серденько моє, пташечко моя безприютна!* [4, с. 273]. [Назар:]...Не журись же, *моя ластівко!* [4, с. 281].

Привертає увагу поєднання традиційних привітань із архаїчною формулою «*Помагай-бі*», яка містить побажання Божої допомоги і благословення. У досліджуваному матеріалі такі конструкції

підсилюють етнографічний характер епізоду привітання колядників у Святвечір із господарями, як-от: [Назар:] *Дай, Боже, вечір добрий! Помагай-бі вам на все добре!* [Хома:] Спасибі, спасибі... Милості просимо. Просимо сідати [4, с. 271].

Оригінальним світовідчуттям мовця позначене жартівливе привітання з повтором компонента «*Свят!*», яке лунає з уст господині на вечорницях, як-от: [Хозяйка:] *Свят, свят, свят! Відкіля се, якою дорогою, яким вітром, яким шляхом занесло у мою хату?* [4, с. 274].

У досліджуваному матеріалі ми зафіксували висловлення *присягання-божбу «йй-богу»* та фонетичні варіанти цієї форми: «*от же йй-богу*» / «*йй же то богу*». «*Присяга*, и, жін. Урочиста офіційна обіцянка додержувати певних зобов'язань, клятва вірності якій-небудь справі» [3, с. 54]. Присягнути ж іменем Бога завжди означало для віруючих українців виконати обіцянку за будь-яких обставин, оскільки недотримання слова накликає велику біду на того, хто присягався.

Автор використовує ці конструкції у мовленні своїх персонажів різних прошарків козацтва та сільської громади України XVII століття. У спілкуванні героїв п'єси «Назар Стодоля» *присягання-божба* є узвичаєними «неофіційними» *присягами* в найрізноманітніших комунікативних ситуаціях. Слід зауважити, що такі формули характеризуються надзвичайною емоційністю і використовуються мовцями різних вікових груп незалежно від статі, як-от: [Стеха:] *Зажоїться, що женитесь, тоді, йй-богу, все зроблю! А без мене, кажу вам, нічого не буде, йй-богу!* [Хома:] *От же йй-богу, далєбі!* [4, с. 268]. [Стеха:] *Ай-ай-ай! Закричу, йй же то богу, закричу* [4, с. 278].

Відтілюють гостинність та веселу вдачу українців зафіксовані самотні конструкції запрошення гостей до столу, як-от в епізоді сватання: [Хома:]...*Просимо сідати. Що там є, поїмо; що дадуть, по'ємо та побалакаєм дещо. А тим часом ти, Галю, не гуляй, в корці меду наливай та гостям піднеси хліба-солі, проси з привітом і з ласкою.* [Сват:] *Ми вам такої халепи натворили, що боїмося, щоб ви нас не потруїли... Призволяйтесь самі.* (Кланяється) [4, с. 271].

Етикетну функцію *подяки* у мовленні персонажів драми «Назар Стодоля» виконує форма *спасибі*, яка найчастіше поширюється займенниковими формами. Також така конструкція передбачає і звертання: [Кобзар:] *Спасибі тобі, дівко!* [4, с. 279]. [Сват:]...*Спасибі й тобі, дівко*, що рано вставала, тонку пряжу пряла, придане придбала [4, с. 271]. [Назар:] *Спасибі, серце моє* [4, с. 282].

Семантику *вибачення* реалізують у досліджуваному матеріалі етикетні формули «*прости*»; «*не сердься*». Наприклад: [Гнат:] Ну годі ж, *не сердься*. Мало чого з язика не спливе! [4, с. 274]. [Назар:] *Прости мене*... [4, с. 276]. [Галя:] Ти сердися, Назаре! *Не сердься*, мій милий, мій чорнобривий [4, с. 281].

Фіксуємо самотню конструкцію «*не хмурся*» у функції етикетного вибачення в неофіційному спілкуванні приятелів, як-от: [Гнат:]...*Не хмурся*, та послухай, та роби так, як я тобі скажу, бо ти сьогодні нічого путнього не видумаєш [4, с. 275–276].

Етикетний акт *прохання* реалізують формули «*будь ласкав/будь ласкава/будьте ласкаві*», напр.: [Гнат:] Поспішаємо ще з козаками на торг. Не показуйся, *будь ласкав*, таким сумним: все зопсуєш [4, с. 278]. [Хома:] Галю! порай же, *будь ласкава*, що мені робити з оцими ловцями-молодцами [4, с. 271]. [Хозяйка:] Сідайте, *будьте ласкаві*, сідайте! [4, с. 274]. Ці конструкції засвідчують культуру, делікатність і тактовність героїв твору при висловлюванні прохання.

Архаїнізованою є конструкція прохання «*зділай милість*», як-от: [Назар:] Чи буде, чи, ні, *тільки зділай милість*, не бався тут, іди швидше [4, с. 278].

Семантика ввічливого прохання підсилюється компонентами «*Бога ради*», «*Бог з вами*», «*Христом-Богом молю*», порівняймо: [Хозяйка:] Та замовчіть же, *Бога ради!* [4, с. 279]. [Хозяйка:] Що се, *Бог з вами!* Хіба я відьма? [4, с. 274]. [Назар:]...*Христом-Богом молю*, не занастає її, бідної! [4, с. 273].

У дружній тональності персонажі п'єси розлого послуговуються етикетними конструкціями *компліментів*, таким чином підбадьорюючи свого співрозмовника, висловлюючи симпатію. Найчастіше мовці привертають увагу до позитивних інтелектуальних здібностей, духовно-моральних рис, зовнішності людини. Наприклад: [Гнат:] Так, так! *О, ти дівка розумна!* [4, с. 268]. [Гнат:] *Чудо, не дівка! Розумна і красива* [4, с. 277]. [Гнат:] *Ай да молодець! От жвавий! Що твій запорожець!* [4, с. 278]. [Назар:] *Ти певний друг!* [4, с. 276]. [В толпе:] *Ай да Стеха! От моторна: і тут успіла* [4, с. 277].

Невід'ємним складником ввічливого контактування є етикетні висловлення *побажання*. У досліджуваному матеріалі натрапляємо на окремі побажальні формули, що функціонують у різних ситуаціях спілкування. Як-от побажання при частуванні за столом: [Гнат:] *Вольному воля, а спасенному Рай. За твоє ж здоров'я!* (Випиває) (с. 276). [Хозяйка:]...*Щоб вороги мовчали й сусіде не знали!* (с. 276). Або ж побажання

нареченим за святковим столом на сватанні, напр.: [Сват (підняв чару):] Тепера так! **Пошли ж, Боже, нашим молодим щастя, і багатства, і доброго здоров'я, щоб і внуків жєнити, і правнуків дождати...**[4, с. 271]. Такі етикетні конструкції засвідчують гостинність господарів та вдячність за виявлену увагу зі сторони запрошених, узагальнюючи мовний досвід українців.

Стереотипи ввічливості персонажів п'єси відображають і формули **прощання**, які також позначені семантикою побажання, сподіваннями про наступну зустріч. Здебільшого засвідчуємо у цій функції вислів «**Прощай/Прощайте**», який функціонує і як непоширений комунікат, і як поширене висловлення. Наприклад у спілкуванні закоханих: [Назар:]...**Прощай же, моє серце, моя голубочко!** Я знаю, що мені робить. Я знайду правду. **Прощай! Вернись, сподівайся** [4, с. 273]. [Назар:] **Прощай, моє серце, прощай! Не забаримось побачитись** [4, с. 273].

Такі формули є традиційними і для повсякденного спілкування у колі друзів, побратимів, напр.: [Гнат:] **Назарє, братє мій, друже мій! поховай мене. Прощай!** [4, с. 283]. [Гнат:]...**Прощайте, козаки! Прощайте, дівчата! Прощай, хозайко! А де ж та... Кичатого? Прощай, сердечко моє, моя розумниця, моя красавиця! Прощай!** [4, с. 278].

У творі «Назар Стодоля» Тарас Шевченко використовує формулу «**Оставайсь здоров**» у поєднанні з конструкцією «**Не згадуї лихом**», підкреслюючи давність і традиційність їх вживання. Цим висловом не притаманна маркованість (вікова, соціальна чи гендерна). Наприклад: [Хома:]...**Оставайсь**

здоров, приятелю! Не згадуї лихом. Нехай тобі присняться рушники [4, с. 283].

Висновки та перспективи подальших досліджень. Творча спадщина Тараса Шевченка посідає чільне місце в історії вивчення системи українського мовленнєвого етикету і вже не одне десятиліття є предметом дослідження мовознавців. Серед проаналізованих етикетних висловлень у п'єсі «Назар Стодоля» ми виділили такі семантико-функціональні різновиди: *привітання, звертання, присягання-божба, подяка, вибачення, прохання, компліменти, побажання, прощання*. Представлені формули різноманітні за структурою: однокомпонентні, багатокомпонентні, розлогі та ускладнені конструкції. Найбільш продуктивними є багатокомпонентні формули. Неоднорідними є ці висловлення і в семантичному плані.

Етикетні висловлення є одним із експресивних засобів вираження думок мовців; надають додаткове стилістичне забарвлення тексту драматичного твору.

Охарактеризовані етикетні висловлення засвідчують суттєві етнопсихологічні риси мовленнєвої поведінки українців (доброзичливість, релігійність, щирість, гостинність, самоповагу, романтичність, свободолюбивість) у типових комунікативних ситуаціях, акцентуючи увагу на загальнонаціональній культурі та самобутності системи спілкувального етикету.

Перспективним видається аналіз етикетних висловлень у творах Т. Шевченка щодо психолінгвістичного аспекту, який висвітлює мовленнєві дії, пов'язуючи їх із психологією співрозмовників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мацько Л.І. Культура мови: Заговори, щоб я тебе побачив. Київ : Початкова школа, 1996. № 3. С. 28–30.
2. Панасюк Б. Український ренесанс у творах Тараса Шевченка. Київ : ВЦ «Просвіта», 2010. 304 с.
3. Словник української мови. У 11 томах. Т. 8. 1977. С. 54.
4. Шевченко Тарас. Усі твори в одному томі. Київ, Ірпінь : ВТФ «Перун», 2006. 824 с.
5. Яковина О., Слободян О. Тарас Шевченко: істина – некомунікативна реальність. Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2013. 312 с.